

MƏNƏVİYYAT VƏ YARADICILIQ YOLLARINDA

Bədirxan Əhmədli
filologiya elmləri doktoru,
professor

Onun yaradıcılığını mümkün oldu-ğu qədər izləyirəm; izləyirəm deyən-də, eyni cəmədə işləyirəm, müzakirə-lərdə bir yerdə oluruq, yazdıqlarını qa-çırmıram. Əvvəlcə rastlaşandan-rastlaşana, son illərdə isə Ədəbiyyat İnstitutu-nun dəhlizlərində görüşüb hal-əhval tutur, fikir alış-verişi aparırıq. Tədqiqat obyektlərimiz də çox zaman üst-üstə düşür; yeni dövr və XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması ilə məşğul olan çox az sayda ədəbiyyatşü-naslardan biridir. İndi özünü çətinə salan, ədəbiyyatşünaslığın mürəkkəb dövrünü, mövcud boşluqları, həll olun-mamış problemləri araşdırən ədəbiyyatşünasna böyük ehtiyac var. Bu mənada Onu mən çağdaş ədəbiyyatşünasla-rımızın görkəmli nümayəndələrindən biri hesab edirəm; bu cür alimlər sayə-sində dövrü, onun problemlərini bütün tərffüatları ilə öyrənilir, araşdırılır, zamanla araşdırılması çətinləşən ədə-biyyatşünaslıq problemləri, ədəbi fakt-lar elmi həllini tapır. Yəqin ki, özü də bunun fərqindədi, ona görə ciddi-cəhd-lə yeni-yeni məqalələr yazır, elmi, bə-dii kitablarını nəşr edir. Bu, Onun hə-yat tərzi; ədəbiyyatla nəfəs almaq, mümkün olduğu qədər boşluqları dol-durmaq tədqiqatçı xarakterindən və da-xili, mənəvi dünyasının zənginliyindən irəli gəlir. O, həm də bir mənəviyyat adamıdır; tək-cə elmlə məşğul olmur, həyatı boyu paralel olaraq müəllimlik edib, cəmiyyətdə maarifçilik rolunu üstünə götürüb, tələbələr, magistrlər, doktorantlar hazırlayıb. Mənəvi dünyası tək-cə onun araşdırmalarındakı ob-yektivlikdə, hər şeyi təmiz şəkildə gör-məsi ilə məhdudlaşmır, yazdığı heka-yələrində, esselərində bədii şəkildə ifadə olunur. Mənəviyyat işi Onun keçdiyi həyat yolunda, yaradıcılığında, gündəlik davranışında, insanlara münasibətində də hiss edilir.

Ədəbiyyatşünas, tənqidçi Baba Babayevin yaradıcılığı çoxşaxəlidir; mə-qalələr, araşdırmalar, monoqrafiyalar, hekayələr, esselər, düşüncələr, xatirə-lər, konfrans materialları və s. çoxjan-rlı fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Bir ədəbiyyatşünas kimi, yeni dövr Azər-baycan ədəbiyyatının ən aktual problemləri ilə məşğul olur. Bu sahədə onun tədqiqatları və fikirləri elmi dai-rələrdə maraqla qarşılandığı kimi, mö-təbər mənəbə hesab olunur. Çünki onun araşdırmaları elmidir, faktoloji ilə nə-zəri düşüncənin kontekstində verilir, obyektivliyi daim qorumağa çalışır.

Hər bir ədəbiyyatşünasın araşdır-malarının bir ana xətti olur; bu xətt onu elmi mühitə tanıdır və bəzən sona qədər bu problem yaradıcılığında ehti-

va olunur. Baba Babayevin tədqiqat arealı geniş olsa da, əsas obyektini yeni dövr Azərbaycan nəsrinin müxtəlif problemləridir. Onun araşdırmalarında M.F.Axundzadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmən-zəminli, A.Şaiq, S.S.Axun-dov, S.M.Qənizadə, T.Şahbazi Simurğ, B.Talıblı, Qantəmir və başqa yazıçı-ların yaradıcılığında realizm və sənətkar-lıq məsələləri kompleks şəkildə təhlil edilir. "Azərbaycan realist nəsrində sa-tira", "Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılı-ğı", "Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar" və b. monoqrafiyaları, çoxsaylı məqalələri, konfrans material-ları tədqiqatçının bu istiqamətdə sist-temli və davamlı araşdırmalarının elmi yekunu kimi səslənir. Məsələ burası-nadır ki, XIX əsrdə satira bir bədii xü-susiyyət kimi ədəbiyyatımıza daxil ol-duqdan sonra yeni mərhələ yaşamışdır. Bu mənada tədqiqatçı satiranın ümu-mən ideya-estetik prinsipləri və qay-naqlarını, nəzəri komponentlərini araş-dırmağa nail olur. Lakin satiranın ədə-biyyatımıza daxil olmasının qaynaqları-na da baş vuraraq folklor və klassik-lərin yaradıcılığında satira ənənələrinin təzahürünə də yer verir. Qaynaqları milli folklorumuzdan başlayan satira və yumorun Azərbaycan realist nəsrində yeni forma və məzmununda üzə çıxması-nın konturları müəyyən edilir. Azər-baycan şifahi xalq ədəbiyyatında gülü-şün ayrılmaz xüsusiyyəti kimi özünü göstərən janrlar da bunu deməyə im-kan verir. Azərbaycan satirik nəsrinin təzahür formaları və yeni inkişaf mərhələlərini bütün tərffüatı ilə araşdır-maq da Baba Babayevin üzərinə düşən əsas missiyalardandır. Bədii nəsr yara-dıcılığında satira və gülüşün sistemli şəkildə araşdırılması da burada baş ve-rir. Xüsusilə, satiranın ədəbi, bədii dü-şüncədəki yeri və mövqeyi haqqında milli ədəbiyyatşünaslığımızda uzun müddət birmənalı mövqə olmamışdır. Mənim də tədqiqatlarımda toxundu-ğum və bir konsepsiya kimi qoyduğum satiranın nəzəri aspektləri probleminə tədqiqatçı da çox doğru olaraq dünya nəzəri kontekstindən yanaşır və onu bədii xüsusiyyət, janr və gerçəkliyi qə-rışıq şəkildə əks etdirən bədii prinsip olaraq dəyərləndirir. Ədəbiyyatın müx-təlif janrlarında satiranın təzahür for-maları, realist satirik nəsrə M.F.A-xundzadə ənənələri və yeni motivlər, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və satirik nəsrin yeni inkişaf mərhələsi, bədii nəsrə satira və gülüşün funksi-yası və özünəməxsusluqları, obrazların gülüncüylü və situasiyanın komikliyi, sənətkarlıq məsələləri, hekayələrdə satirik detalın mahiyyəti və s. kimi problemlərin ilk dəfə olaraq elmi təs-nifatı verilir. Azərbaycan satirik nəsrin-in, eləcə də "Molla Nəsrəddin" in M.F.Axundzadə ənənələrini davam et-dirdiyini, yeni mövzu, ideya, realizm ruhu ilə zənginləşdirdiyi elmi cəhətdən əsaslandırılır: "Molla Nəsrəddin" jur-nalı yeni realist satirik ədəbiyyatın vü-sətlənməsini təmin etdi. C.Məmməd-quluzadə M.Ə.Sabirlə birlikdə realist ədəbi cərəyanın satira məktəbinin baş-ında durdu. Ə.Haqverdiyev, M.S.Or-dubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar kimi yeni ruhlu, yeni üslublu əsərlər yazan müəllifləri öz ətrafında birləşdirdi".

Baba Babayev araşdırmalarında sa-tira və gülüşün nəzəri, praktik məsələ-ləri ilə yanaşı, onun özünəməxsusluq-ları, uyğunsuzluqları və komizm, gülüş doğuran xüsusiyyətlərini, bütövlükdə sənətkarlıq məsələlərini sistemli şəkil-

də tədqiq edir. "Adların gülüş doğura-caq təbiəti", "Bədii nəsrə satiranın çalarları", "Satirik detalın müxtəlifli-yi", "Satirik nəsrin poetik komponent-ləri", "Satirik nəsrin üslub xüsusiyyətləri" onun bir satirik nəzəriyyəçi kimi obrazını ifadə edir.

Baba Babayev həm də satirik ədə-biyyatın aktual problemlərini araşdırır. "Azərbaycan satirik nəsrinə dair araş-dırmalar" monoqrafiyasında XIX yüzil-in ikinci yarısı və XX yüzilin əvvəl-lərində yazıb-yaratmış yazıçıların satir-ik nəsr əsərlərində sənətkarlıq, gülü-şün xarakteri, təbiəti, satiranın çalar-la-rı kimi problemlər tədqiqat obyekt-i olur. Y.V.Çəmən-zəminli, B.Talıblı, Mir Cəlal, S.Rəhman, S.Hüseyn, T.Ş.Simurğ kimi yazıçıların hekayə-ləri ilə bağlı gəldiyi elmi qənaətlər ma-raqlıdır. Y.V.Çəmən-zəminlinin "Cən-nətin qəbz", "Şahqulunun xeyir işi", "Müsəlman arvadının sərgüzəşti", "Toy", "Dərs", "Üç gecə" və s. heka-yələrindəki tənqid hədəfləri doğru müəyyən edilir və yazıçının bir çox keyfiyyətlərinin tənqidinin ictimai kə-sərliliyini açıb göstərir. Tədqiqatçı ay-rı-ayrı faktlarla yazıçının yaradıcılığın-dakı satirik psixologizmi, istehza, də-rin yumor, bədii vüsət, ictimai kəsər-liliyi açmağa nail olur. Üzeyir Hacıbə-yov, Mir Cəlal, Sabit Rəhman və baş-qalarının hekayələrinin ideya özünə-məxsusluğu, gülüş çalarlarının zəngin-liyi satirik obrazların müxtəlifliyi baxı-mından təhlilə cəlb edilir.

Baba Babayevin elmi yaradıcılığın-da monoqrafiya janrı aparıcıdır; bir çox yazıçılar və problemlər barədə yazdığı əsərlər ciddi tədqiqat əsərləri-dir. "Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılığı" və "Həsən Seyidbəylinin bədii nəsr" monoqrafiyaları ədəbiyyatşünaslığımızda olan boşluğu doldurur. "Abdul-la Şaiqin nəsr yaradıcılığı" monoqrafi-yasında tədqiqatçı romantik-maarifçi yazıçının hekayələrini, povest və romanlarını təhlil edərək yazıçı yaradıcılı-ğına özünəməxsus rəqursdan baxır. Lirik nəsrimizin "təməl daşını qoyan"-lardan (M.Hüseyn) biri A.Şaiq yaradı-cılığının realizm-romantizm kontekstində araşdırmaq və yeni keyfiyyətləri üzə çıxarmaq da onun üzərinə düşür. Doğrudan da, romantizm, realizmlə yanaşı, sosrealizm dövründə də yazıb yaradan və bu keyfiyyətləri yaradıcılı-ğında qoruyub saxlayan yazıçının bu kontekstdən araşdırılması vacib və gər-əkdir. Baba Babayev A.Şaiqin heka-yə, povest və romanlarını janr xüsu-siyyətləri baxımından da tədqiq edərək bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. A.Şaiq yaradıcılığının təhlilində tədqiqatçının orijinal cəhətlərindən biri ya-zıçının yaradıcılığının özünəməxsus-luqlarını, janr və üslub xüsusiyyətlərini və yaradıcılıq metodunu üzə çıxar-maqdır. Tədqiqatçı "Köç"ü səciyyəvi hekayə, "Dursun"u, "İki müztərib yaxud əzab və vicdan", "Əsrimiz qəhrəmanları" əsərlərini "yeni tipli povest"lər adlandırır: "A.Şaiqin "İki müztərib, yaxud əzab və vicdan" və "Əsrimiz qəhrəmanları" əsərlərini də ilk Azərbaycan romanlarından say-maq olar. Bunlar həm öz janrı, həm də problematikası və üslubu ilə Azər-baycan ədəbiyyatında yeni tipli romanlar idi. "İki müztərib, yaxud əzab və vicdan" əslində romantizm ədəbi meto-dunda yazılan ilk romandır". Tədqiqat-çının gəldiyi bu qənaət ədəbiyyatşü-naslığımızın ümumi fikrini də özündə ehtiva etmiş olur.

Baba Babayevin "Həsən Seyidbəy-linin bədii nəsr" monoqrafiyası üzə-rində bir qədər geniş dayanmaq lazım gəlir. Nədən ki, XX əsr sosrealizm dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi haqqında ilk tədqiqat əsəridir. Məsələ heç də ilk tədqiqat əsəri olmağında deyil, yazıçı-nın yaradıcılığını bütün yönləri, müə-sirlik duyğusu, ideya-məzmun mündə-ricəsi ilə açılmasındadır. Bu cür əsərlər sənətkara ikinci ömür yaşadır. Məhz Həsən Seyidbəylinin bu ömrü yaşamasına böyük ehtiyac vardı. Tədqiqatçı burada "Cəbhədən-cəbhəyə", "Telefonçu qız", "Tərsənə" əsərləri ilə məşhur olan yazıçının həyat və yara-dıcılığını müxtəlif problemlər baxı-mından araşdırmağa nail olur, onu həm də hekayə və novellalar ustası ki-mi təqdim edir. Yazıçı yaradıcılığının bu keyfiyyətini üzə çıxarmaq üçün ya-zıçının süjet, obraz yaratma, dialoqlar, konfliktlərin təbiəti kimi detallara nəzər yetirir. Monoqrafiyada Həsən Seyidbəylinin ədəbi fəaliyyəti, yaradı-cılıq axtarıları, nəsr təkamülü, povest və romanlarında sosial həyat və üslub fərdiliyi sistemli şəkildə araşdırılır.

Baba Babayev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının şəxsiyyətləri və ən müx-təlif problemləri haqqında da məqalə-lər yazmış, ədəbi düşüncələrini ifadə etmişdir. "Gülüslə düşündürən ədib" məqaləsində Mir Cəlal yaradıcılığının çoxşəxsliliyini, satirik gülüşünün ictimailiyini və özünəməxsusluğunu açıq. "Gələcəyin poeziyası" məqaləsində isə Rəsul Rza ni ədəbiyyatımızda "öz sözü, öz səsi, öz yeri olmuş" bir şair olaraq dəyərləndirir. "Mehdi Hüseyn böyük-lüyü" məqaləsində onun ədəbiyyat ta-riximizdəki yeri və mövqeyi müəyyən-ləşdirilir. "Mixaylo"nun (Mehdi Hü-seynzadə) şeirləri ilə ilk tanış edən və bu şeirləri oxucuya çatdıran da tədqiqatçıdır. XX yüzil Azərbaycan ədə-biyyatının görkəmli nümayəndələri ilə bağlı bu cür araşdırmalarının çoxşaxə-liliyini bir daha təsdiq edir.

Baba Babayev ədəbi prosesi yaxın-dan izləyir, yeni çapdan çıxmış əsərlər, tədqiqatlarla bağlı fikir bildirmək ehtiyacını həmişə özündə hiss edir. "Elçinin "Qatil" dramında bədii şərti-lik və psixologizm", "Elçinin "Baş" ro-manı haqqında qiymətli əsər", "Sevgi-dən doğulmuş poeziya", "Dəccal mə-ni diksindirdi", "Yay gecəsinin soyu-ğu", "Min əzaba çata-çata yaşadım" və s. məqalələrində çağdaş ədəbi proses-də baş verən proseslərə, hadisələrə münasibət bildirir. Bu kontekstdə ədə-biyyatşünas həmkarlarını da yaddan çıxarmır, onların elmi uğurlarını daim bölüşür. Bu da onun klassik ziyalılı-ğında irəli gəlir. Çağdaşları haqqında yazılarda onların gördüyü işə qiymət vermək, həmkarlarının yaradıcılığını yeri gəldikcə təhlil etmək klassik ziyalılı-ğın bir örnəyidir. Bəkir Nəbiyev, Şamil Salmanov, Arif Əmrahov, Zaman Əskərli, Şamil Vəliyev, Salidə Şərifova kimi ədəbiyyatşünasların araşdırmalarına yazdığı resenziyaları həmkarlarının yaradıcılığına həssaslıq-la yanaşdığına sübutdur. Onun bir çox məqalələrində çağdaş ədəbi prosesin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin (yazıçı, şair, dramaturq, tənqidçi) yaradıcılığı, ədəbi təmayüllərin nəzəri məsələləri də öz həllini tapır. Bu təhlillərdə mə-sələnin qoyuluşu və özünəməxsus təhlil metodologiyasının şahidi oluruq.

(Davamı 7-ci səhifədə)

Ədəbiyyatşünaslar, ədəbiyyatın tədqiqi ilə məşğul olanlar çox zaman bir yazıçılığa da meyil edirlər. Ən azından onların arxivində bir neçə bədii yazının olması mümkün deyil. Bu cəhətdən Baba Babayevin yaradıcılığı bundan xali deyil. Baba Babayevin tez-tez olmasa da, mətbuatda bəzi hekayələrini oxumuşdum. Mətbuatda dərc etdirdiyi bu hekayələr, esselər sonralar "Səni axtarıram" kitabında toplandı. Bu hekayələr mənə də onun bir yazıçı kimi özünəməxsus bədii dünyasının olduğu qənaətini gücləndirdi. Hekayələrində lirik-psixologizm və satirik-psixologizm üslubuna yer verərək özünəməxsus ifadə tərzini və üslubu sərgiləyir. Müəllif hər bir hekayədə dəyişən və yeniləşən təhkiyə üsulu ilə yaşadığımız həyatda baş verən və ya müşahidə etdiyi hadisələri gerçəkliyə uyğun olaraq təsvir edir. "Namus" hekayəsində ibrətəməli bir hadisə təsvir olunur; məkrli erməni keşişinin Seyid adı ilə evin kişisi olmayan bir qadının kənddən aralı evinə gəlib bir gecəlik ondan qalmasını xahiş edir. Seyidin yalvarışları, havanın pis olması və uşaqlarının buna əyləncə kimi baxaraq "bizə nağıl danışar" ısrarları ilə onu evinə dəvət edir. Lakin keşişin öz planları var idi; gecə uşaqları yatırıqdan sonra məkrli planını həyata keçirmək istəyir. Banuçiçək çətinliklə onun əlindən qurtulub bayıra çıxır və qapını çöldən bağlayır. Bu zaman keşiş uşaqları öldürməklə hədələyir, lakin Banuçiçək namusunu qorumaq üçün üç uşağının ölümünə razı olur. "Qisas" hekayəsində çoban tərəfindən gözləri çıxarılmış dörd canavar balasının böyükdən sonra anaları ilə birgə həmin çobandan aldıkları qisası "korların qisası" kimi mənalandırılır. Gənc bir müstəntiqin dilindən verilmiş "Bəlalı sevgim" hekayəsində iki gəncin bir-birini sevməsi, lakin həyatın onları bir-birindən ayrı salmasına baxma-

MƏNƏVİYYAT VƏ YARADICILIQ YOLLARINDA

yaraq yenidən birləşmələri lirik cizgilərlə verilir. "Zabitin harayı", "Allahın qəzəbi", "Dilarənin taleyi", "Beton qız" hekayələrində də lirik-psixoloji ovqat və özünəməxsus təhkiyənin qovuşduğu yazıçı üslubunun formalaşmasından xəbər verir. "Səni axtarıram" əsəsində lirik qəhrəmanın Onun yoxluğundan duyduğu hissələrin və düşüncələrin bədii interpretasiyasını təqdir edir: "Xəbərin varmı, gülüm?! Neçə günlərdir, neçə aylardır ki, pünhan-pünhan səni axtarıram!

Sənsiz keçən həftələrimdə, günlərimdə, saatlarımda səni axtarıram. Sənsizliyimdə də səni axtarıram, səni!

Bəs hardasan, harda! Səsləyirəm... Xəzərin gümüşü ləpələri səs verir, amma...

Sən yoxsan!... Yoxluğun ürəyimdə ağır bir dərd olubdur. Sənin möhnətin, həsrətin... nə yaman ağır imiş...".

Son dövrlərdə satirik hekayələr az yazılır. Baba Babayevin yaradıcılığında bu janra yenidən müraciət edilir. "Evlər yıxan Şahbaz", "Hiylə", "Nazir müavini", "Öpüş", "Yubiley", "Deputat xəstəsi", "Topal Nurəddin" və b. hekayələrində çağdaş dövrün mənəvi aşınma problemləri bədii tədqiq obyektinə olur. İstər lirik-psixoloji, istərsə də satirik hekayələrində müəllifin son dərəcə səmimi və canlı dili, üslubu ilə qarşılaşırıq.

Baba Babayevin bir ədəbiyyatşünas alim, yazıçı, ziyalı kimi öz aləmi, daxili dünyası var. Bu daxili dünyada saflıq, təmizlik var, insanda insanlığı, əməksevərliyi, xeyirxahlığı çox sevir, nifrət edə bilmir, çünki həтта düşmən olsa belə, nifrətdə bir iblislik var, daim iblislə yanaşı gəzir. Ədəbiyyatı çox sevir, ömrünü, gözünün nurunu verdiyi elmə, ədəbiyyatşünaslığa canı-dildən aşıqdır, bu yazıların, axtarıqların əvəzində aldığı cüzi maddi haqq belə onu qətiyyənlə düşündürmür. Ədalətsizliklə heç zaman barışa bilmir və gec-tez bu onun davranışlarında hiss olunur. Hekayələrində təsvir etdiyi xeyirxahlıq və yaxşılıq özünün də həyat amallarından biri kimi görünür. Bəlkə də onu bu yaşda davamlı araşdırmalara sövq edən, onun ziyalı obrazını formalaşdıran da elə bu keyfiyyətlərdir. Baba Babayev yetmiş yaşına kimi qazandığı bu xüsusiyyətləri bundan sonra da eyni şəkildə qoruyub saxlayır. Biz də bu mənəli həyat və yaradıcılıq yolunda Ona uğurlar diləyirik...